

2.3. Система державних судів у пореформений період і формування судової влади на українських землях

2.3.1. Судова реформа 1564-1566 рр.

Як вже вказувалося вище, проведення судової реформи було пов'язане з істотними змінами в суспільній структурі держави. Хлібний бум, який розпочався в Європі в першій пол. XVI ст. внаслідок відкриття Америки, дав змогу шляхті Великого князівства Литовського вийти на провідні позиції в державі і розпочати змагання за владу з магнатами. Протистояння магнатів і шляхти знайшло відбиток і в галузі судочинства. Протягом декількох років на сеймах шляхта неодноразово ставила питання реформування судової системи, і на Більському сеймі 1564 р. великий князь вдовольнив клопотання шляхти: були впроваджені виборні земські суди. На Віленському сеймі 1565-1566 рр. Велике князівство Литовське було поділене на 30 судових повітів і у кожному повітовому центрі впроваджувалося три типи судів: земські – для розгляду цивільних справ, гродські – для розгляду справ кримінальних, підкоморські – для розгляду земельних справ шляхти. Статут 1566 р. закріпив проведену реформу. Слід погодитися із думкою М. Максимейка стосовно того, що каталізатором судової реформи стали і зовнішньополітичні умови, у яких опинилося князівство, а саме – війна із Московією¹⁹¹. Влада

¹⁹⁰ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 60.

¹⁹¹ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 212.

змушена була зосередитись на військових справах, отже, прагнула розвантажитися від надмірного обсягу обов'язків.

Реформа значною мірою звільнила центральні суди і перемістила центр ваги у суди місцеві: магнати, зі знищенням привілейованої підсудності, підпадали під місцевий присуд; була скасована привілейована підсудність за “закривальними листами”, отже, значна частина населення стала підсудною місцевим судам. Саме місцеві суди стають найважливішою ланкою державного суду. На наш погляд, реформа розпочала процес формування судової влади в державі.

Як вже вказувалося, судові справи частково були передані суспільству (земські суди), частково залишилися в руках влади, але внаслідок проведення реформи з'являються професійні судді, що призначаються місцевим урядом “до життя”, тобто є незалежними від місцевої влади. Таким чином, судова влада в державі формується як незалежна.

Хоча й не свідоме прагнення демократії, а сувора необхідність змусили уряд провести реформу і тим самим покласти початок виокремленню судової влади, вона сприяла бурхливому розвитку суспільно-правового життя на засадах свободи і рівності більшості населення і заклала підвалини формування на українських землях елементів правової держави.

2.3.2. Земські суди

Земські суди були першим в Україні прикладом відокремлення державного суду від адміністрації. Щоправда, мотиви впровадження елементів розподілу влади у вказаний період були не ті, якими пізніше керувався Монтеск'є: найважливішими справами шляхти в цей період залишалися військові справи, судова влада ще тільки розпочала формування, і отримання судових прибутків було для суддів не менш актуальним, ніж відправлення суду як таке.

Можна погодитися із загальноприйнятим твердженням, що сама ідея створення такого типу судів, очевидно, була запозичена з Польщі, але слід зауважити, що впровадження земських судів на українських землях було підготовлене об'єктивними умовами їхнього суспільного та державного розвитку. Крім того, під впливом української правової і суспільної традиції інститут земського суду зазнав суттєвих змін, які сприяли виникненню істотної різниці в устрої, компетенції і функціонуванні вказаного виду суду в українських землях.

Впровадження земських судів в українських землях Великого князівства Литовського відбулося в декілька етапів.

На Підляшші земські суди діяли ще в XV ст., оскільки в цьому регіоні, хоча він і належав до Литовсько-Руської держави, були значними впливи польського права. Вказані суди, як і подібні польські, розглядали виключно справи шляхти, отже, вони базувалися на становому принципі.

Модернізація регіональних судів, проведена Статутом 1529 року, наблизила суди воєвод і старост до земських судів. Вище вказувалося, що вона полягала у дозволі для адміністрації областей у своєму повіті обрати в помічники “двух землянинов, людей добрых и годных веры”, які за їхньою відсутності мали розглядати і вирішувати судові справи, а також присяжних писарів, до компетенції яких входило протоколювати хід судової справи. Ці суди розглядали виключно справи шляхти, отже, за Статутом 1529 року, вони були організовані за становим принципом. Створення на українських землях Великого князівства Литовського земських судів як таких відбулося на Більському сеймі 1564 р. Загальну картину устрою, компетенції та функціонування земських судів можна відтворити, проаналізувавши Статут 1566 року. За Другим Статутом, земські суди створювались у кожному повітовому центрі. З розвитком феодалізму і зародженням передумов формування капіталізму в Литовсько-Руській державі все більш кваліфікована увага приділяється власності, що сприяло виникненню нових правових інститутів, покликаних захищати власність. До компетенції земських судів були віднесені майнові справи.

Право обирати всіх членів земського суду – суддю, підсудка і писаря – було надано місцевій шляхті. Отже, вперше на українських землях державний суд відокремлюється від адміністрації. Згідно зі Статутом 1566 р., шляхта обирала 4 кандидати, з-поміж яких великий князь мав затвердити одного. Це затвердження вважалося довічним; у випадку відмови обраного врячника від посади, його смерті тощо всі нижчі рангом затверджені особи піднімалися в цій ієрархії на один щабель вище: підсудок займав вакантне місце судді, писар – підсудка. Інші три кандидати у таких випадках не обиралися.

Членами земського суду мали бути “люди добрые, цнотливые, расторопные, в праве умеетные, роду шляхецкого, в том повете добре оселые, не иное веры только хрестиянское” (Статут 1566 р., розд. IV, арт. 1). За Статутом 1566 року, в судді не могли бути обрані ані духовні особи, ані великокнязівські урядники. Після обрання повітовою шляхтою і затвердження великим князем члени земського суду приносили присягу на першій же судовій сесії перед воєводою або каштеляном “при зобранью шляхти”. Текст присяги був приведений

у Статуті 1566 року. Як і в регіональних, в земських судах при розгляді справ були присутніми численні сторонні особи, насамперед, представники шляхти. Причина полягала в тому, що із впровадженням виборних земських судів інтерес верхівки до права і тонкощів судочинства підсилювався, оскільки відтепер практично кожний шляхтич міг сподіватись бути обраним у члени суду. Шляхта досить ретельно вивчала Статут, і серед неї з'явилося багато знавців права, причому не тільки чоловіки, а й жінки¹⁹². Якщо серед присутніх були поважні особи, вони брали участь в обговоренні обставин справи: “С тими панами выше менеными жалобы и отпору выслушавши и тому добре порозумевши, знашли есмо...” – читаємо в судових актах¹⁹³. Як правило, ці сторонні особи належали до тих же суспільних груп, що і позивач та відповідач, і були своєрідними наглядачами за процесом. Так забезпечувалась гласність процесу, а судді спонукались до справедливого і скорого вирішування справи. Згідно зі Статутом 1566 року, воєводи кожного повіту обирали з місцевої шляхти возних, що значною мірою замінили виживів і діцьких, які діяли в дореформених регіональних судах. Отже, бачимо, що, на відміну від виживів і діцьких, возні були постійною посадою; таким чином, маємо підстави говорити про формування професійного судового чиновництва. Докладно функції возних ми розглянемо нижче.

Статутом 1566 року були внесені положення щодо захисту членів суду, що не було випадковим. Відсутність судової влади сприяла розвиткові в суспільстві правового нігілізму, який виражався в численних випадках протистояння владі. На Віленському сеймі 1565 р. волинська шляхта повідомила Сигізмунда-Августа про те, що “доброго слугу господарского судью повету Володимерского Волчка неякий Кобыленский з роты пана старосты бельского, погонивши на добровольной дорозе, на смерть замордовал, а подсудка кремянецкого Патрикея збил и зранил.” Великий князь “того Кобыленского ку справе Его Королевское Милости листом мандатом перед себе казати позвати рачил, так теж и о Патрикея з ним справедливость Его Королевская Милость подле обычаю права вчинити хочеть”¹⁹⁴. Спочатку земський суд не мав чітко визначених термінів судових

¹⁹² Левицький О. Ганна Монтовт // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 143-144.

¹⁹³ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 79.

¹⁹⁴ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI ст. – С. 181.

сесій; справи розглядалися і вирішувалися відразу після звернення позивача і відповідача до суду. Щоб населення не гаяло часу на судову тяганину, справи розглядалися навіть у неділю або в свято. Статутом 1566 року були встановлені строки сесії земського суду – “роки”. Вони відбувалися тричі на рік. Зимовою судовою сесією, або “роки трикрольські”, починалася 7 січня, після свята Трьох Королів, Водохреща. Літня сесія, або “роки троїцькі”, починалася на другий день після Трійці. Осіння, або “роки Михайлівські”, починалася 30 вересня, “назавтрее” після свята Святого Михайла. Такий порядок міг порушуватись лише у випадках скликання великого вального сейму, у разі війни або морової пошесті (розд. IV, арт. 27). За нез’явлення на сесію без поважних причин члени суду тратили свою посаду. Поважними причинами відсутності вважались хвороба або зайнятість власними справами в іншому суді (розд. IV, арт. 7). Член суду звичайно обирався із видатних і авторитетних осіб шляхетського походження, і така особа могла бути відправлена великим князем за кордон у складі посольства або за іншими земськими справами. Така практика є ще одним свідомством другорядності справи правосуддя в князівстві, а отже і зародковим станом у ньому судової влади. Однак тут ми зустрічаємось і з свідомством нової тенденції – дбання влади про відправлення суду: при відозві земського судді великий князь має призначити йому тимчасового заступника, шляхтича з місцевих землевласників, які мали бездоганну репутацію і знали право (розд. IV, арт. 7). Сесії земського суду тривали по два тижні, якщо справ було мало; при великій їх кількості сесія тривала до остаточного розгляду всіх справ. Пізніше, за часів Стефана Баторія, термін сесії збільшився до трьох тижнів. Суд тривав з ранку до вечора; справи розглядалися у тій послідовності, у якій надходили позови, для чого заздалегідь складався реєстр (розд. IV, арт. 27). Земський суд мав владу “на роки зложенные позвати перед себе, судити, и справовати всех панов рад духовных и свецких, княжат, панов хороговных, шляхту и бояр о земские речи з именьи однако, одностайно, хто одно кольве в том повете имения свои мети будет” (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 25). Держава дбала про дотримання нових правил підсудності, які не допускали судових привілеїв магнатів порівняно із шляхтою: був визначений розмір штрафу – копа грошей на користь суду, півкопи на користь підсудка і трьох рублів на користь противної сторони – для всякого, хто не захоче судитись в земському суді у справах, які підлягають його юрисдикції, і звернеться до замкового, комісарського та інших судів, крім тих випадків, коли

протилежна сторона добровільно піддається під інший суд (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 27). На практиці юрисдикції земського суду на українських землях Великого князівства Литовського підлягали всі мешканці повіту. У судових актах земського суду періоду, який розглядається, знаходимо приклади звернення до земського суду магнатів, шляхти, духовенства, міщан (у тому числі і мешканців магдебургій), представників національних меншин князівства (євреїв, татар), іноземців, які тимчасово перебували в державі¹⁹⁵. Отже, на відміну від польської моделі, земський суд у Великому князівстві Литовському, хоча і складався з шляхти, сформувався як позастановий, що, на наш погляд, пояснюється давніми демократичними традиціями Литовсько-Руської держави. Хід розгляду справ протоколювався писарями у судових канцеляріях, а потім протоколи записувались до актових книг (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 11). Також писар вносив до земських книг кожне рішення. Складання протоколів судової справи і внесення їх до земських книг писар міг доручити своїм помічникам-підпискам, однак відповідальність за записи цілком лежала на ньому (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 7). Земські книги повинні були зберігатися в місцях проведення судових сесій в спеціальних будинках, що мали бути побудовані на кошти шляхти. Скрині, у яких зберігалися книги, мали по три замки, по одному ключу від них знаходилося у судді, підсудка та писаря. Відкривався будинок за три дні до початку сесії, щоб по вписаних у книги позовах заздалегідь можна було скласти реєстр справ, які мали розглядатися, а закривався через три дні після закінчення судової сесії, щоб дати можливість шляхті взяти необхідні виписки з книг (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 11). Крім вироків, у книги записувались різні документи, заповіти, акти цивільних угод, королівські листи тощо для запобігання їх втрати: “Лист мой вызнанный, под печатми некоторых людей добрых, дал, который перед нами оказавши просил, абы до книг земских уписан был”¹⁹⁶. У земські судові книги записувалися і заяви про втрату документів. У справі попа Тирського з Пашком Манойловичем про нібито порушення зобов’язання видачі посагу батьками Пашко Манойлович

¹⁹⁵ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 57, 69, 135, 179; Торговля на Україні XIV – середины XVII столетия: Волинь і Наддніпрянина. – С. 13, 16, 28; Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – С. 39, 42, 58; Коденська книга судових справ. – С. 24, 27, 29.

¹⁹⁶ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 43.

заявив: “Кгды ми згинула скринка з листы, которая украдена з дому моего, на тот час тот лист его вызнанный згинул, якож я по згиненю того листа в раду замку Гродненскаго оповедал и в книги то записати дал, на што и выпис с книгъ на то в себе маю...” Суд вирішив справу на його користь¹⁹⁷. Таким чином, книги земських судів були і своєрідними нотаріальними книгами. Виписка з судової книги мала ту ж силу, як і сам оригінал документу, тому судові книги ретельно оберігались і законом, і суспільством. У ЦДІАК України збереглися книги Володимирського, Кам’янецького, Кременецького, Луцького земських судів, записи в яких належать до періоду, що розглядається. Як вже зазначалося вище, земські суди розглядали цивільні справи. Для розгляду кримінальних справ існували гродські суди. Але з часом функції земського і гродського судів значною мірою змішуються, що, на наш погляд, пояснюється зародковим станом, а отже, недосконалістю судової влади в період, який розглядається. Згодом змішання досягло такого ступеня, що навіть досвідчені юристи не могли визначити, які акти до якого суду належать¹⁹⁸. Тому в актових книгах земського суду, окрім записів про цивільні справи, знаходимо чимало записів про кримінальні справи мешканців повіту. Так, до книги Кременецького земського суду в 1568 р. внесено позови про захоплення маєтків, про пограбування і побиття підданих, про наїзд на маєток, скаргу бурмістра та міщан про пограбування сіна на ланах, про захоплення майна, про привласнення спадкового майна¹⁹⁹. У 1569 р. до Кременецького земського суду надійшла скарга на Кременецького старосту князя Миколу Збараського за відмову розглядати справу та за судову тяганину²⁰⁰, до Київського земського суду – скарга Ганни Кутровської на в’язника воеводи Київського Березького Кшиштофа про спустошення та захват її гаю²⁰¹. У книзі Кременецького земського суду також багато записів справ щодо прав поземельної власності (про оренду і купівлю земель і спорів про межі), дозвільні листи (дозвіл на продаж маєтків), справи про права володіння землею, позови про боргові зобов’язання, скарги на особисті ображення,

¹⁹⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – С. 42.

¹⁹⁸ Лаппо И. Великое княжество Литовское во второй пол. XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911. – С. 92.

¹⁹⁹ Кременецкий земский суд. Описи актових книг. – Вип.1. – Кн. 1-11. – С. 37-45.

²⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 27 зв., 28.

²⁰¹ ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39.

крадіжки, про стягнення боргів²⁰². Апеляційною інстанцією для земського суду, як і для інших державних судів, був суд великого князя. Статут вказує, що при незгоді з вирокон невдоволена сторона мала не соромити суддів “злыми словесы”, а заявити: “Пан суддя! Твій вирок я вважаю невірним, дозволь звернутися до суду великого князя.” Але заборонено було апелювати від вироків, що базувалися на підставі представлення досконалих, або достатніх (з точки зору теорії формальних доказів – див. у розд. IV) доказах: на письмових зобов’язаннях сторони, яка програвала справу, або на її добровільному зізнанні; також заборонялось апелювати, посилаючись на дрібні порушення формальностей при відправленні суду (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 11). Апеляція не повинна була іти за межі Великого князівства Литовського. Порушувач цієї постанови, що викликав противну сторону на суд великого князя в Польщу, мав сплатити викликаному 12 рублів грошей (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 63). Одним із найважливіших наслідків реформи була реалізація прагнення шляхти домогтись швидкого і недорогого правосуддя. Якщо в дореформений час, як вже підкреслювалося вище, магнати, які тримали суд у своїх руках, розглядали його як джерело прибутку і знаряддя для експлуатації всіх верств суспільства, які знаходились в їхньому присуді, то із впровадженням виборного суду шляхта домоглася перетворення судових мит на звичайну винагороду за працю, тому було переглянуто судову платню і встановлено її нові розміри. “Пересуд” (судове мито на користь суддів) складав тепер не 10 % від суми виграного позову або відсудженого боргу, як було до початку 50-х років, і навіть не 5 %, як було встановлено на Віленському сеймі 1551 р.²⁰³, а тільки в розмірі гроша з кожної копи, тобто 1,6 % (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 25, 27). Значно знизилися судово-канцелярські писарські мита. Якщо на Віленському сеймі 1551 р. великий князь підтвердив старий звичай стягувати за запис в книги від всіх документів великих і малих – 2 гроши, за виписку – 12 грошей, то Другий Статут визначив писарям земському і гродському такий прибуток: за запис судового позову – грош, за виписку – грош, за судові листи і виписки судових рішень – 2 гроши, за виписки на пергаментних аркушах – 12 грошей, причому пергамент, віск і шнури для печатки повинна дати сама сторона. Значно знижені були мита,

²⁰² Кременецький земський суд. Описи актових книг. – Вип.1. – Кн. 1-11. – С. 43-48.

²⁰³ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – С. 722.

що раніше платились вижам, ув'язчим і діцьким. Возний, що значною мірою замінив їх, мав одержувати: по грошу за милю в один кінець, за огляд слідів злочину на місці і за свідчення – по грошу, за введення у володіння за вироком суду по грошу з кожної служби людей і по півгроша за кожну “пустовщину”, яку орють, за стягнення грошей – 2 пенязі з кожної копи, тобто 0,3 % (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 5). Земські суди були створені внаслідок переобтяженості місцевої влади, насамперед, військовими справами. Погіршила й без того складне становище війна з Московією. Отже, причиною впровадження земських судів була необхідність звільнити місцевий уряд від надмірного обсягу обов'язків. Однак об'єктивно створення земських судів стало важливою подією в розвитку судової системи Литовсько-Руської держави: судові справи частково були передані суспільству; внаслідок проведення реформи виник інститут професіональних суддів, незалежних від влади. На державному рівні впроваджуються елементи розподілу влад. Формується незалежна від уряду судова влада.

2 3.3. Гродські суди

У 1566 р. Другий Статут впровадив гродські суди, які мали судити кримінальні справи мешканців повіту.

Гродський суд, як і земський, веде своє походження від колишніх регіональних судів. Назва гродських судів походить від назви місця, де звичайно відбувався названий суд – він чинився “на гроді”, або в замку, що знаходився в центральному місті землі; звідси й інша його назва – суд замковий. Влада усвідомлювала суспільну небезпечність найбільш тяжких злочинів, які були названі “старостинськими артикулами” і були підсудні виключно адміністрації – воєводи або старості. Перелік таких злочинів на момент створення гродських судів дещо розширився порівняно із Першим Статутом. За Другим Статутом, найбільш тяжкими кримінальними злочинами вважалися наїзди на шляхетські маєтки, розбій у великокняжих містах і на дорогах, підпал, згвалтування жінки, злодійство, підробка грошей і паперів, вбивство шляхтича (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 20). Суд у названих справах влада залишила у своїх руках: гродський суд мав складатися із воєводи або старости (або призначеного ним намісника), замкового судді і замкового писаря. Замковий суддя призначався воєводою або старостою із місцевої шляхти; він мав бути “чоловеком добрим, в тому повіті осілим”. По призначенні суддя приносив присягу (Статут 1566 р., розд. IV, арт. 21). Отже, суд у найбільш тяжких злочинах залишається в руках адміністрації. До проведення

реформи склад присутніх в суді не був постійним, для кожної конкретної справи такі люди обирались окремо, тому частою була участь випадкових, некомпетентних людей. Вони не несли відповідальності за вирок і виконували роль лише пасивних спостерігачів. На відміну від них, гродський суддя став центральною фігурою гродського суду і ніс певну відповідальність за свою діяльність. Із призначенням на посаду він приносив присягу за формулою присяги земського судді; без принесення присяги замковий суддя до посади не допускався (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 21). За нез'явлення на судову сесію або за дострокове її припинення без поважної причини (такою вважалась хвороба або участь у своїх справах у судовій сесії замкового або земського суду іншого повіту, яка співпала по термінах з даною сесією) члени суду втрачали свою посаду (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 27). Вони були відповідальними за вирок: у разі протиправного рішення члени гродського суду могли викликатися скривдженою стороною до великокнязівського двору, де мали чинити свій суд в особистій присутності великого князя (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 21). Вважаємо, що діяльність гродських судів є свідченням формування в Литовсько-Руській державі публічного права. Розширюється коло “старостинських артикулів”, тобто справ, визнаних державою небезпечними для суспільства, а не тільки для окремої особи; намічається розокремлення цивільних і кримінальних судів, а згодом і цивільного і кримінального процесів. У Литовсько-Руській державі намічається перехід від феодального права до буржуазного. До замкового присуду належали майже всі верстви населення Великого князівства Литовського. У ЦДІАК України зберігаються судові книги Вінницького, Володимирського, Житомирського, Київського гродських судів, записи в яких належать до періоду, що розглядається. Видані матеріали книг Луцького і Володимирського гродських судів. Названі судові книги містять справи шляхти, міщан, великокнязівських селян; перед гродським судом ставали приватновласницькі селяни у випадках, коли пан відмовлявся вчинити правосуддя або при скоєнні ними тяжких кримінальних злочинів. Звертались із скаргами магнати, духовенство (католицьке і православне) і навіть міщани магдебургій, а також євреї, незважаючи на те, що мали свої общинні суди²⁰⁴. Отже, замковий суд формується як позастановий. У гродських судових книгах містяться записи стосовно справ про наїзди

²⁰⁴ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 17, 24, 30, 31, 44; Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. – С. 15, 17, 18, 22, 24.

на маєтки, вбивства, побиття, покалічення, грабунки, злочинства, замах на вбивство, загрози, незаконне привласнення земель, худоби, ув'язнення, тортури, підпали, невідачу біглих селян, знищення межових знаків, вимагання грошей тощо²⁰⁵. Однак зустрічаємо чимало записів про цивільні справи: порушення боргових зобов'язань, невиконання домовленості про шлюб, тяжби про спадщину, порушення правил оренди, невідачу викупленого закладу тощо. У замкових книгах знаходимо також дарчі записи, заповіти, записи укладених угод, довіреності на стягнення боргу, записи про продаж маєтків, вінові і заставні записи²⁰⁶. Записи такого роду, за правилами, повинні були заноситись до книг земського суду; але ж “роки судові” земських судів відбувались лише тричі на рік. При небажаності або неможливості очікування зацікавлена особа могла, зі згоди місцевої влади, внести необхідні записи до гродських книг, оскільки судові сесії гродського суду, “рочки”, велись щомісячно. Згодом такі записи можна було перенести в земські книги. Отже, замкові судові книги, як і земські, були своєрідними нотаріальними книгами.

У період, який розглядається, домінує притаманний феодальному праву приватноправний погляд на злочин. Одним із доказів цьому є правило, за яким судова справа порушувалась у випадках звернення потерпілого до суду. За ініціативою потерпілого, скарга заносилась в замкові книги, і надсилався позов відповідачеві. При неможливості вручити позов особисто (наприклад, через відсутність особи, її хворобу тощо) він вручався будь-кому із довірених осіб відповідача (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 27). Суд без позову відбувався лише над особами, впійманими на “гарячому вчинку”. Гродський суд мав розглядати ту справу, яка була викладена у позові; побічні обставини, з'ясовані під час розгляду справи, але не вказані у позові, не враховувались (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 24). Так, чоловік Ганни Монтовт звернувся до Луцького гродського суду зі скаргою на свою дружину за подружню зраду. Відповідачка зізналася, що не тільки перелюбствувала, але і намагалася отруїти свого чоловіка. Суд, який очолював Костянтин Острозький, поставився прихильно до Ганни і, зваживши на те, що в позові не було заяви про отруєння, залишив указану обставину без уваги²⁰⁷.

²⁰⁵ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 28, 34, 56, 73, 81.

²⁰⁶ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 29, 42, 47, 49, 54, 58; Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. – С. 16, 18, 22, 35.

²⁰⁷ Левицький О. Ганна Монтовт. – С. 149.

У деяких випадках розслідування справи починалось і без скарги потерпілого. У Луцькій гродській книзі від 3 лютого 1577 р. вміщено запис про заяву пана Василя Борзобогатого-Красенського про знайдення в лісі села Боголюбного трупу. Возний за дорученням суду провів допит населення з цього приводу²⁰⁸. Однак не можна говорити про публічноправний погляд на злочин у період, що розглядається. Справа скоріше в тому, що вбивство або інший злочин, скоєний невідомими, у народній свідомості кваліфікувався як “змаза ґрунту”, своєрідна пляма на репутації регіону, і підозра могла лягти на будь-кого із місцевих жителів. Досить порівняти даний випадок із практикою, що існувала ще з часів Київської Русі: при виявленні на території общини невідомого небіжчика община повинна була “вивести слід”, тобто довести, що вбивство скоєне не її членом, і тим самим “очиститись”. Вперше в історії судочинства Великого князівства Литовського за Статутом 1566 року передбачались заходи щодо забезпечення з’явлення звинуваченого до суду. При скоєнні особливо тяжкого злочину в разі ухилення відповідача від з’явлення (і тим самим від здійснення правосуддя) гродський суд негайно повідомляв про це місцеву адміністрацію і чинив виволання (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 20). За непослушність праву виволання оголошувався поза законом, позбавлявся особистих і громадських прав. Заборонялося спілкуватися з ним, давати йому притулок; його жінка вважалась удовою, а діти – сиротами. Відновити себе в правах можна було лише ставши перед гродським судом. При неможливості з’явлення до суду сторона мала повідомити про це спеціальною заявою або представити відповідні підтвердні документи. 3 червня 1577 р. зем’янин Дмитро Яловицький повідомив Луцький гродський суд про неможливість з’явлення в призначений термін до суду в місто Кременець через шість татар. 27 лютого звегельський міщанин єврей Ізраїль Ізаєвич пред’явив на суді виписку із Звегельської замкової книги – судове свідцтво про хворобу, яка завадила йому з’явитися до Луцького гродського суду в призначений термін. 28 березня Луцький гродський суд відклав розгляд справ через хворобу відповідача, через хворобу потерпілої²⁰⁹. 11 жовтня 1568 р. Володимирський гродський суд відклав розгляд справи між панами Жоравницькими і луцьким старостою Корецьким через нез’явлення до суду останнього²¹⁰. Поважною

²⁰⁸ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 18.

²⁰⁹ Там само. – С. 21, 29.

²¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 35, 36.

причиною нестання на суд вважалася також зайнятість державними справами: участь у Великому вальному сеймі, від'їзд за кордон у складі посольства тощо. Держава дбала про дотримання порядку в суді. Статут 1566 року зобов'язував сторони з'являтися до суду без зброї (дозволялося мати при собі лише меч або кинджал, "корд" – як ознаку шляхетської гідності). За вхід до судового помешкання зі зброєю сплачувався штраф 12 рублів грошей на користь великого князя. Розгляд справи порушника відкладався доти, поки той не з'явиться без зброї. Якщо ж порушник і надалі не виконає вимогу суду, зазначалося в Статуті, він вважатиметься таким, що не з'явився до суду, втратить справу і понесе відповідне покарання (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 38, 39). Передбачались певні заходи стосовно недоторканності учасників суду і сторін. За образу словами іншої сторони або членів суду винного ув'язнювали на 6 тижнів у замку; за поштовх або удар – стягали штраф 12 рублів грошей і ув'язнювали в замку на 6 тижнів. За виймання зброї в суді відтявали руку. За поранення або вбивство як членів суду, так і іншої сторони карали на смерть. Родичі і спадкоємці вбивці мали виплатити родичам вбитого з його маєтку "головщину" – штраф за голову вбитого. Дозволявся збройний опір у випадку збройного нападу; такий опір вважався необхідною обороною і не карався. За втечу від відповідальності порушник порядку в суді підлягав виволанню (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 41). Члени суду також відповідали за дотримання порядку в суді. У випадку образи сторін членами суду ті могли заявити про це великому князеві. Той викликав гродський уряд і вимагав пояснень. У разі підтвердження істинності скарги члени суду мали відсидіти в ув'язненні в замку 6 тижнів. За порушення мирного розгляду справи, поранення або забиття під час процесу будь-кого з його учасників члени гродського суду підлягали смертній карі, головщина родичам вбитого виплачувалась з маєтку вбивці (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 41). Однак старости, воєводи й гродські судді мали привілеї в галузі підсудності: вони підлягали виключно суду великого князя (окрім таких справ, що виникали у них як у власників маєтку, – тоді вони судились, як звичайні землевласники, у земському суді). Не допускалося насильство над супротивною стороною під час тривання судової сесії. За поранення, вбивство, що прибулий на суд вчиняв їх під час "рочків судових", він негайно "обсилався" возним, йому вручали позов і він мав відповісти за свій вчинок на цій же судовій сесії (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 42). Гродський уряд був виконавчою владою у повіті, отже, до його

функцій входило виконання вироків інших судів повіту, які ті не мали змоги виконати самостійно. Для цього при гродському суді знаходилися кат і в'язниця. Замковий суд мав повноваження вживати суворих заходів стосовно тих, хто не виконує судових рішень. Воевода, староста або намісник оповіщали шляхту повіту про день скликання посполитого (загального) рушіння, у якому повинна була взяти участь вся шляхта без винятку під загрозою штрафу в 24 рублі грошей на користь великого князя, і за допомогою такого рушіння примусово діставляли порушника до гродського суду для здійснення вироку або, за дорученням суду, виконували вирок самі. При цьому із порушника стягувалася “зарука”, одна половина якої ішла на користь великого князя, інша – на користь позивача. При повторному нез'явленні порушник оголошувався поза законом і підлягав смертній карі. 1 травня 1577 р. за допомогою ополчення всієї шляхти Луцького повіту, на підставі судового вироку, відбулося введення панів Красенських у володіння частиною маєтку Холонева, що належав волинському каштеляну Мишці-Варковському. Того ж дня, на підставі судового вироку, відбулося введення пана Склєнського, за допомогою ополчення шляхти всього повіту, у володіння частиною маєтку Бородичів²¹¹. Однак повітове рушення виявилось недостатньо ефективним, і Статутова поправа 1578 р. змінила заходи щодо порушників: останній відповідав частиною свого маєтку перед позивачем; виконання постанов гродського суду контролювали гродський уряд, возний і два шляхтичі. У разі опору з боку винного позивач мав покликати того на суд великого князя спеціальним мандатом²¹². Отже, у середині XVI ст. влада намагалася упорядкувати суди і судочинство, законодавчо обмежити свавілля магнатів і шляхти. Формувалася судова влада як така. Образа членів суду, недостойна поведінка на суді вважалися образою правосуддя; держава почала дбати про належну поведінку членів суду, були передбачені покарання за непокірність владі. На перший план виходило здійснення правосуддя, а не стягування судової платні. Впроваджувалися заходи щодо забезпечення з'явлення звинуваченого до суду, щодо виконання судових вироків. Однак гродський уряд не завжди мав можливість примусити порушників права виконати судовий вирок. Проблема полягала в тому, що возних, які мали виконувати поліційні функції у повіті,

²¹¹ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 35.

²¹² Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – С. 416.

було небагато, як правило, приблизно п'ять-шість осіб²¹³, і вони не могли забезпечити належного порядку в повіті. Звичайно, враз переломити психологію населення, змінити його погляд на суд і судочинство як на прояв публічної влади, на суспільно важливу справу було нелегко, і процес цей відбувався порівняно повільно і тривало. Судові акти неодноразово згадують про опір вижам, а пізніше возним з боку населення повіту. Так, виж Миколай докладав, що, за призначенням Луцького гродського суду, він вручив рикуні (управительниці панським маєтком) пана Михайла Козинського “копею з листу навпоминального о посегане кгрунту Бытенського, поведаючи той рикуні, аби тот лист и копею вряднику отдала, а врядник абы до пана послал; то пак тая рикуня лист и копею з окна за нами выкинула”²¹⁴.

Але в актах згадуються і випадки насильства, вчинені возними. В уже згадуваній книзі Луцького гродського суду міститься запис про скаргу пана Івана Княгининського про побиття возним Марком Збранним його селянина в селі Княгинині²¹⁵. Очевидно, таке ставлення населення до судових чиновників і членів суду до своїх обов'язків пояснюється тим, що процес формування судової влади як такої у Великому князівстві Литовському щойно починається. Одним із чинників її виникнення було формування в державі публічного права. Публічно-правовий погляд на право стає все помітнішим. Пореформені суди вважаються населенням носіями судової влади в повіті. До них звертаються всі верстви населення повіту без винятку. До замкового уряду, як до такого, що повинен дбати про охорону “покою посполитого” в повіті, звертаються не тільки в разі скоєння злочину, а й при потенційній загрозі його скоєння. У 1576 р. король Стефан Баторій видав грамоту про прийняття під свою охорону луцького мостовничого Івана Красенського, на життя і майно якого робились неодноразові замаху з боку волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського. Грамота була зареєстрована в Луцькому гродському суді²¹⁶.

Значного впливу державних судів зазнають суди магдебургій, копні й панські суди. Одним із визначальних чинників формування

²¹³ Лаппо И. Великое княжество Литовское во второй пол. XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. – С. 272, 273, 289.

²¹⁴ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 123.

²¹⁵ Там само. – С. 49.

²¹⁶ Там само. – С. 46.

судової влади на українських землях було впровадження в 1571 р. Луцького Трибуналу. Туди передбачалося подавати апеляції, але вказаний орган не вкорінився²¹⁷. Апеляційною інстанцією для гродських судів залишився суд великого князя, Другий Статут встановлює правило для подання апеляції. Сторона, яка вважала вирок не відповідним праву, не повинна була ображати суддів, а мала заявити, що вирок вважає несправедливим і тому бажає звернутись за правосуддям до великого князя. Заборонялось апелювати за межі Великого князівства Литовського; такі апеляції не розглядались, і той, хто викликав, повинен був сплатити викликаному 12 рублів грошей (Статут 1566 року, р. IV, арт. 61).

Таким чином, гродські суди, утворені внаслідок судової реформи 1566 р., судили все населення повіту по кримінальних справах і виконували поліційні функції у повіті. До них звертались практично всі верстви населення повіту навіть ті, що за законом мали свої станові суди (наприклад, євреї, мешканці магдебургій, духовенство). Існування гродських судів сприяло розвитку і вкоріненню публічного права. Влада вперше намагається створити гарантії дотримання вимог поведження в суді, належного ходу судових сесій і виконання судових вироків. Виникає інститут професійних суддів. Гродські суди значною мірою сприяли формуванню у Великому князівстві Литовському судової влади як окремої владної гілки.

2.3.4. Підкоморські суди

Підкоморські суди на українських землях Великого князівства Литовського були впроваджені внаслідок судової реформи 1566 р. До їхньої компетенції входив розгляд земельних справ шляхти.

Історія земельного судочинства у більшості феодальних країн Європи має певні спільні риси. Право розгляду земельних справ первісно належало верхній владі, оскільки суд в епоху раннього феодалізму взагалі не був відокремленим від адміністрації. З формуванням станово-представницької монархії виникають судові інституції у земельних справах, які діють за дорученням і від імені верхньої влади. Наступним етапом розвитку земельного суду є впровадження особливих судових установ, які спеціалізуються на розгляді вказаного виду справ.

Велике князівство Литовське мало певні відмінності від такої схеми. До середини XVI ст. розгляд земельних справ відбувався на традиційних, архаїчних засадах, що були започатковані ще давнім

²¹⁷ Попов Г. Луцький Трибунал 1578 р. – С. 13.

звичаєвим правом. Свідченням давності походження земельного судочинства на українських землях є той факт, що процедура вирішення земельних суперечок обставлялася урочисто, а сторони та свідки, приносячи присягу, ходили по межі із землею на голові (пізніше землю замінили іконою). Протягом тривалого часу земельні справи розглядались полюбовними судами або великим князем; пізніше їх могли розглядати призначені великим князем комісарські суди; за бажанням сторони могли звернутися до регіонального суду. Така система була неефективною, нечіткою, що ускладнювалось також поширеною практикою надання судових імунітетів певним верствам населення; окрім того, сама процедура суду у земельних справах була надто дорогою. У скарзі про зірвання приятельського межування, дешевшого від комісарського, датованій 1565 р., читаємо: “Ку великому накладу и утраті пришла, готуючися к тому року и отправаючи тот рок, што мя коштует 300 коп грошей...”²¹⁸.

Із розвитком і упорядкуванням системи феодального землеволодіння, стабілізацією станів суспільства, виходом шляхти на провідні позиції в державі, реалізацією прагнень шляхти до рівності з магнатами у галузі судочинства виникає потреба в удосконаленні суду по земельних справах. Зауважимо також, що приблизно в цей же період давнє земельне судочинство втратило актуальність не тільки у Великому князівстві Литовському. Так, наприклад, у Московській державі с. 84 Судебника 1550 р. заборонила вдаватися до третейських судів при виникненні земельних суперечок і передала їхній розгляд виключно суду царя або його намісників²¹⁹. Отже, відмова від традиційного розгляду земельних суперечок у Великому князівстві Литовському диктувалася об’єктивними чинниками, насамперед, архаїзмом і дороговизною процедури.

За зразок для нового земельного судочинства було взято польську модель. Заперечувати або ігнорувати польські впливи на українську правову систему, зокрема, на проведення судової реформи 1566 р., неможливо, але, проаналізувавши судові акти, вважаємо за необхідне зробити деякі зауваження стосовно характеру і ступеню цього впливу. Безумовно, цілком уникнути його було неможливо хоча б тому, що верховна влада у Польщі і у Великому князівстві Литовському з середини XV ст. була спільною. Польща мала розвиненіший рівень земельного судочинства порівняно із Великим

²¹⁸ Книга Кивського підкоморського суду. – С. 9.

²¹⁹ Российское законодательство X-XX веков. – Т. 2. – М., 1985. – С.117.

князівством Литовським (і, зауважимо, один із найрозвиненіших у Європі), але основні етапи його розвитку в королівстві збігаються із загальноєвропейськими, тобто складались під впливом об'єктивних причин всеєвропейського характеру і не можуть розглядатись як виключно польське надбання.

Польська модель земельного судочинства порівняно із європейською мала деякі специфічні особливості. Суд по земельних справах за дорученням короля здійснював придворний, який раніше був охоронцем особи короля і його власних покоїв і скарбниці – “комори”, звідси походить назва підкоморія. Згодом в руках підкоморія зосереджується все земельне судочинство, а його суд отримує назву підкоморського. Саме такий варіант, як уже вказувалось, був впроваджений у Великому князівстві Литовському.

Діяльність підкоморських судів в Литовсько-Руській державі майже відразу після їхнього впровадження набула певних особливостей, які відрізняли її від такої в Польщі. Насамперед, слід зазначити, що вказаний вид суду відразу формується як державний. Це, на наш погляд, пояснюється тим, що сприятливий ґрунт для проведення реформи був підготовлений природним розвитком соціально-політичної і правової систем князівства. Таким чином, втручання влади лише прискорило процес утворення державних галузевих судів. Однак, процес формування нової правової системи Великого князівства Литовського був далеко не однозначним. Перша пол. XVI ст. в українському правовому житті була періодом співіснування звичаєвого і писаного права, їхнього взаємовпливу і взаємопритосування²²⁰. Руське населення Великого князівства Литовського традиційно дотримувалось принципу збереження старовини. Іноземні і зокрема польські впливи на українських землях об'єктивно зводились до мінімуму. Навіть те, що впроваджувалось, неминуче підлягало правовій аккультурації відповідно до національних правних традицій, які походили ще з часів Київської Русі і зберігались у звичаєвому праві.

Інститут підкоморія був впроваджений у Великому князівстві Литовському Статутом 1566 року. Статут проголошував створення посади підкоморія в кожному повіті. На цю посаду великим князем призначалися шляхтичі, осілі в даному повіті, з доброю репутацією (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 70). Підкоморій вважався третьою за значенням особою в повіті після каштеляна і маршалка. По призначенні підкоморій мав принести присягу, текст якої був

²²⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права – С. 189.

визначений Статутом. У грамоті великого князя Сигмунда II Августа, даній Григорію Мирському на підкоморство Браславське у червні 1570 р., читаємо: “Бачачи на то быти годного земенина нашого повету Браславкого Григоря Мирского, дали ему есмо и сим листом нашим даем вряд земский, подкоморство в повете тамошнем Браславском, зо всею владностю и пожитками тому владу в Статуте земском описанными, которым Григорий Мирский присегу на тот влад поменены водле Статуту земского учинивши тот влад, подкоморство в повете Браславля держати, владности, всех пожитков того владу водле Статуту уживати и всякие sprawy того владу слушне и порадне справовати маеть, Статуту земского ни в чем не отступаючи, также шляхте тамошнеи и всем людем над право и Статут кривды и уближеня ниякого не чинечи”²²¹.

До компетенції підкоморія входив розгляд земельних справ, які надходили від земських судів. Якщо по закінченні розмежування сторони заявили претензії на відшкодування збитків, то підкоморій відсилав справу на розгляд земського суду, за дорученням якого здійснював розмежування. Таким чином, підкоморські суди у Великому князівстві Литовському займали підпорядковане становище стосовно земських судів і були своєрідним підрозділом останніх; отже, їхня кількість мала дорівнювати кількості земських судів. На відміну від земського і гродського судів, спеціального приміщення підкоморський суд не мав, а засідав безпосередньо на місці подій. Кожна справа вимагала виїзду підкоморія за межі його постійного проживання, що було пов’язано з певними труднощами; сторони мали з’явитись у супроводі численних свідків, почту²²²; така специфіка суду вимагала точності й організованості від усіх учасників процесу, тому в підкоморському суді про термін розгляду справи сторони повідомлялись за 4 тижні і термін цей вважався остаточним, “завитим”. Перенести його можна було, завчасно попередивши суд та іншу сторону, лише при наявності поважних причин, якими вважалися хвороба і необхідність з’явлення в цей же термін до земського суду по більш важливих справах. Для підтвердження істинності вказаних причин вимагались письмові документи. Як і в земських, у підкоморських судах допускалось судове представництво: “...И дал моц зуполную ку праву пан Прежовскийи приятелю своему п[а]ну Ивану Подгаискому...”²²³. Особи,

²²¹ Литовская Метрика (1540-1541). Книга судных дел. 10-я книга. – С. 254.

²²² Книга Кивського підкоморського суду. – С. 9.

²²³ Там само. – С. 57.

уповноважені вести справи, повинні були пред'явити доручний лист від доручителя. “А иж я сам на тот рок не могучы быти и того права своего перед его мл. паном подкоморым и приятелми с паном Немиричом кончить ... тогда поручаю и даю моц зуполную приятелем своим, пану Семену Бутовичу, воискому киевскому, а пану Адаму Богуфалу, перед его мл. паном подкоморым тую справу ведле листу моего правне и угодне кончить, приимуючи от их мл. зыск и страту, и на том дал тот мои умоцованыи лист, под моею печатю и с подписомъ властное руки моее, до которого за устьною прозбою моею его мл. пан Шулишевский печат приложил и руку подписат рачил”²²⁴. Вимоги до оформлення доручних листів були такими ж, як і в земських судах. Зазначимо, що в цитованій справі інша сторона відмовилась визнати правомочність даного доручного листа, мотивуючи відмову тим, що “то ест моц неправная, кгдаж печатар у моцы каждое мает быти оселыи, а я того Яна Шулишевского не знаю и не ведаю, хто то ест”²²⁵.

За Статутом 1566 року, підкоморій мав оглянути спірні межі, ознайомитись із письмовими документами і “допустити до доводу” (тобто надати право наведення вирішального аргументу) ту сторону, яка, на його думку, мала ґрунтовніші докази своєї правоти, якими вважались кращі документи, більш чіткі межові знаки і більш “віри гідні” свідки. На підставі представлених доказів підкоморій мав вирішити справу і провести процедуру розмежування згідно із винесеним рішенням. Статутом допускався певний суб'єктивізм в оцінці підкоморієм доказів, що, на наш погляд, можна пояснити недосконалістю системи доказів. Однак, передбачалося, що підкоморій визначатиме, яка сторона “ближча до доводу”, неупереджено, незважаючи на можливу соціальну і майнову нерівність сторін. Так, на сеймі 1551 р. шляхта вимагала внести до Статуту постанову, згідно з якою в земельних суперечках з великим князем довод належить не останньому, а тієї зі сторін, яка представить “гідніших” свідків²²⁶. Процес значною мірою зберігав традиційні риси, притаманні природному руському праву. Це стосується кількості свідків, що вимагалася (Статут не визначав її, але в судових актах знаходимо вказівки на те, що самі сторони дбали про представлення традиційної кількості їх, а

²²⁴ Там само. – С. 69.

²²⁵ Там само. – С. 69.

²²⁶ Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – С. 218.

рішення підкоморія на основі свідчень меншої кількості свідків було підставою для визнання такого рішення незаконним²²⁷), порядку принесення присяги, способів фіксування меж тощо.

Суд підкоморія відбувався в присутності численних осіб. На місце вирішення земельної суперечки приїздили обидві сторони із почтами, запрошені ними свідки, третейські або полюбовні судді. Однак підкоморський суд був одноособовим. Судив підкоморій; вислухавши довод, підкоморій присуджував “грунт”, видавав на нього свій лист із підписом і встановлював “копці” – межові знаки. Згідно з постановою Берестейського сейму 1566 р., за кожний встановлений кутовий копець підкоморію сплачували 24 гроші, з кожного відрізка в 3 волочні шнури – по 12 грошів, з межової борозди від 3 волочних шнурів – по 12 грошей²²⁸.

У випадках, коли виникали спори між землевласниками – жителями різних судових повітів, для вирішення справи на місце земельної суперечки виїжджали підкоморії обох повітів.

Право суду також надавалось коморнику. Посада коморника впроваджувалась Статутом 1566 року (розд. IV, арт. 70). Коморник призначався підкоморієм і мав право здійснювати судочинство за дорученням останнього у випадку його переобтяженості справами або відсутності. “А и ж я сам, подкоморьи, ку розграниченю тому на тот рок и час, в позвах моих помененыи ... не могучи быти для великих трудностейи и справ своих, которые тепер ... маю, тогда твою мл. [милість], пане коморнику, на местце свое высылам то справовать и, ведле права посполитого ... судить, граничить и копцы сыпат а ведле вряду своего коморницкого всю тую справу кончит, маючи таковую ж моц, яко я сам, подкоморьи, в небытности моеи”, – читаємо в дорученні київського підкоморія вести справи коморнику Київської землі Семену Уруцькому. Доручний лист написаний підкоморієм власноручно і затверджений його печаттю²²⁹. Слід зауважити, що коморник не включався до земського уряду, а цілком підпорядковувався підкоморію. Сторона, не згодна з рішенням коморника, могла заявити про це підкоморію, і він переглядав справу. Апеляційною ж інстанцією для суду підкоморія був великокнязівський суд. Великий князь мав вислати на місце суду комісарів на чолі з повітовим маршалком або каштеляном для перевірки правильності

²²⁷ Там само. – С. 57-58.

²²⁸ Там само. – С. 220.

²²⁹ Книга Київського підкоморського суду. – С. 61.

рішення підкоморія. Якщо комісари підтверджували рішення підкоморія, то сторона, яка подавала апеляцію, сплачувала штраф у розмірі 2 копи грошей на користь підкоморія і винагороду за клопіт і збитки іншій стороні. На практиці, однак, траплялося, що на незадовільне рішення коморника, всупереч правилам, іноді апелювали відразу до великого князя, але, як бачимо із документів, той відсилав справу на перегляд підкоморія. “И обачивши корол его мл.[милість] з их мл. Пны Радами, иж коморник земскии пан Иван Ласко не во всем правне и порядне тую реч межи вами отправовал, и знову тую реч на врьд мои подкоморскии для skutечного и правного сконченъя иншии рок мне вам, сторонам, ознаимити и самому на тот кгрунт певныи выехати конець межи вами вчинити розказати рачил”, – читаємо в судовому листі підкоморія землі Київської Щасного Харленського²³⁰.

Рішення суду підкоморія заносились до спеціальних судових книг. Іноді записи зроблені рукою самого підкоморія, але, як правило, записи робив призначений підкоморієм із своїх служебників писар (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 70). Звичайно він був шляхетського походження і згодом займав посаду коморника. Коморник, хоча і мав значно менше прав, ніж підкоморій, міг вести власні судові книги, куди заносив записи своїх рішень. У здійсненні розмежування підкоморію асистували мірники і копачі. Їхня участь у процесі зводилась до допомоги підкоморію у вимірюванні землі і встановленні межових знаків (“копцов”).

Офіційно до компетенції підкоморського суду належав розгляд земельних суперечок, але на практиці до нього нерідко звертались і в інших випадках, що стосувались земельних справ, наприклад, при розподілі спадщини, при купівлі-продажу землі тощо. Тобто сформувався погляд на підкоморські суди як на традиційні для руського права третейські і полюбовні. З іншого боку, незважаючи на впровадження підкоморського суду як такого, що має виключну компетенцію розглядати земельні справи шляхти, Статут 1566 року залишає традиційні полюбовні і третейські суди. Отже, в численних випадках сторони вдавалися до традиційних засобів рішення земельної суперечки. “А то около розниц, кривдъ и шкодъ, которые межи приречеными паны были от именеи князя его млсти Ковельского а их млсти панов Матеевских от Матеева. А так преречоные их млст панове едначи хотячи тые розницы и права межи сторонами въспокоити, тогды такую приятелскую вгуду за приятливым налазком межи их листами

²³⁰ Там само. – С. 58.

вчинили..., яко дотуль, ажбы комисары з раменя его кр мл выведаные конец тот так кгрунтовным розницам вчинили”, – читаємо в судовому листі про приятельську угоду між князем Андрієм Курбським і Матієвськими від 1571 р.²³¹. Очевидно, у сприйнятті населення нові підкоморські суди були тотожні знайомим третейським і полюбовним судам.

Як і в інших судах, у підкоморському суді траплялись численні випадки протистояння владі. Траплялись напади на підкоморіїв зі зброєю в руках, спроби не допустити проведення акту межування тощо. Отже, уряд був змушений подбати про безпеку членів підкоморського суду. Однак законодавче оформлення захисту відбулося вже в Речі Посполитій. Сторонам було заборонено приїжджати до місця засідання підкоморського суду із почтом більше 30 осіб та з вогнепальною зброєю.

Отже, всі знов впроваджені суди передбачали захист членів суду і юридичну відповідальність за їхню образу. Держава намагалась гарантувати безпеку членів суду. Це, на нашу думку, є ще одним свідченням формування судової влади.

Отже, у Литовсько-Руській державі в другій пол. XIV – першій пол. XV ст. існувала судова система, яка в основному зберігалася з часів Київської Русі. Протягом другої пол. XV – початку XVI ст. вона еволюціонувала у тому напрямку, який диктувався розвитком суспільного і державного життя Великого князівства Литовського. Внаслідок еволюції склалася судова система, репрезентована державними і недержавними судами. До проведення судової реформи вони мали недостатньо чітко окреслені відмінності, однак розрізнялися за ступенем втручання державної влади і принципами підсудності. Судова реформа 1564-1566 рр. сприяла чіткій диференціації вказаних категорій судів, упорядкованості, унормованості державної судової системи Великого князівства Литовського. Було подолано певний архаїзм державних регіональних судів. Вперше на українських землях елементи розподілу влад було впроваджено у державному масштабі. Було зроблено спробу чіткого розмежування компетенції судів за колом справ. Центральною фігурою державного суду став суддя – виборний чи призначений; формується інститут професійних суддів; створюються гарантії безпеки для суддів. Виникає механізм забезпечення виконання судових рішень; водночас суд стає відповідальним

²³¹ Волинські грамоти XVI ст. – С.105.

за свої рішення. Отже, у діяльності судді на перший план виходить не одержання судової платні, а відправлення правосуддя. На українських землях починає формуватись судова влада.

Особливо слід підкреслити той факт, що, хоча реформу було проведено за польським зразком, радикальні шляхетські впливи значною мірою пом'якшилися внаслідок притаманної українським правним традиціям демократичності. Польська форма з її жорсткою становістю наповнилася українським демократичним змістом, пристосувавшись до споконвічних українських традицій.

Але в Речі Посполитій демократичні тенденції розвитку судової системи не знаходять продовження. Польська шляхетська ідея виявилася надто привабливою для більшості української шляхти. Станові інтереси перемагають інтереси національні. Несформована судова система виявилася нездатною чинити опір зростаючим польським впливам.